

ŽARKO VIDOVIĆ
TREĆA
PROLETERSKA
BRIGADA

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STO ČETRDESET ČETVRTA

MONOGRAFIJE
JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVADESET SESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

General-pukovnik MIRKO JOVANOVIĆ, general-potpukovnik JOCO TARABIC, general-potpukovnik VELJKO MILADINOVIC, general-major FABIJAN TRGO, general-major METODIJE KOTEVSKI, pukovnik VIKTOR KUCAN, pukovnik MISO LEKOVIC, pukovnik AHMET ĐONLAGIĆ, pukovnik RADOMIR PETKOVIC — glavni urednik

UREDNIK-REDAKTOR
ZIVOJIN LJUBINKOVIĆ

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

ŽARKO VIDOVIĆ

/

**TREĆA PROLETERSKA
SANDŽAČKA BRIGADA**

BEOGRAD, 1972.

u finansiranju ove monografije učestvovala je i
REPUBLIČKA ZAJEDNICA ZA NAUČNI RAD SR SRBIJE

UVOD

U aprilskom ratu 1941. godine Sandžak¹ su okupirale jedinice nemačke 8. i 11. tenkovske divizije i 60. motorizovane pešadijske divizije, ali je odmah zatim jedan deo potpao pod italijansku okupacionu vlast. Tako su, prema demarkacionoj liniji između nemačke i italijanske vojske, od 23. aprila 1941, Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica i Novi Pazar potpali pod nemačku, a Pljevlja, Bijelo Polje i Tutin pod italijansku okupacionu vlast. U nemačkoj okupacionoj zoni, uz podršku Nemaca i muslimanske reakcije, ustaše su uspostavile svoju vlast (sem u Novom Pazaru), a od 6. maja to su učinile i u Pljevljima i zapadnom delu pljevaljskog sreza. Takvo okupaciono stanje ostaje manje-više do početka septembra 1941, kada ceo Sandžak okupiraju Italijani, sem Novog Pazara, koji su i dalje držali Nemci. Tada, u prvoj polovini septembra, ustaške i domobranske snage konačno se povlače iz Sandžaka.

Odmah posle okupacije, ustaše i muslimanska reakcija počeli su progone Srba i Crnogoraca, raspirivanje šovinističkih strasti, nacionalne i verske netrpeljivosti, nastojeći da se ponovo uspostave begovski i aginski feudalni društveni odnosi, da se fizički istrebe Srbi i Crnogorci, kao i napredni Muslimani, da se Sandžak uključi

¹ Sandžak se nalazi u jugozapadnom delu Srbije i severoistočnom delu Crne Gore i obuhvata teritoriju između pl. Golije — pl. Javora — r. Uvea — Rudog — Metaljke — Celebića — r. Tare — pl. Mokre — pl. Rogozne i Raške. Za vreme kraljevine Jugoslavije imao je osam srezova: pljevaljski, bjelopoljski, novovaroški, mileševski (prijepoljski), pribojski, sjenički, deževski (novopazarski) i štavički (tutinski); obuhvatao je 7.096 km² površine, na kojoj je pred rat 1941. godine živelo 253.000 stanovnika, i to 57% Srba i Crnogoraca, a 43% Muslimana. Sandžak je bio privredno i kulturno zaostala oblast, bez industrije, gde su glavna zanimanja stanovništva bilo stočarstvo i poljoprivreda.

u NDH, a delom pripoji tzv. »Velikoj Albaniji«. S druge strane, srpska i crnogorska reakcija odmah su stale na stranu Italijana i nastojale da ceo Sandžak okupira Italija. One su, isto tako, raspirivale šovinističke strasti prema Muslimanima, u čemu su ih podržavali i Italijani. Tako je politika okupatora, ustaša, muslimanske, srpske i crnogorske reakcije dovela do raspirivanja i zaoštavanja nacionalne i verske netrpeljivosti, antagonizma i opasnosti od bratoubilačkog rata između Srba i Crnogoraca, s jedne, i Muslimana, s druge strane. A sva ova reakcija, srpska, crnogorska i muslimanska, koristeći se ustaškim i talijanskim terorom (ubistvima, paljevinama, internacijom), pružala je punu podršku i pomoć okupatoru u nastojanjima da razbije ustanike, uništi komuniste i izoluje ih od naroda.

Prve organizacije KPJ u Sandžaku obrazovane su 1935. u bjelopoljskom srezu. U leto 1939. formiran je Oblasni komitet za Sandžak, a 1940. i Oblasni komitet SKOJ-a. Pre rata je u Sandžaku bilo oko 60, a uoči ustanka, po dolasku komunista, rodom iz Sandžaka, iz beogradske partijske organizacije i prijema novih, bilo je oko 100 članova KPJ i 250 članova SKOJ-a. Organizacija KPJ u Sandžaku radila je u veoma teškim uslovima. Ipak je svojim uticajem na narod, a posebno na omladinu, uspela da tada spreči bratoubilački rat koji je bio na pomolu. U prvim mesecima okupacije, partijske organizacije su intenzivno radile u narodu na podizanju patriotskog duha i borbenih tradicija, stišavanju razbuktalih nacionalističkih strasti i pripremama za oružani ustanak. Početkom juna je Oblasni komitet KPJ za Sandžak preneo svim partijskim organizacijama direktivu PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak za pripreme i organizovanje oružanog ustanka. U vezi s tim, nastavilo se intenzivnije prikupljanje oružja i municije, formiranje oružanih grupa, vojnička obuka i slično. Obrazovane su partijske i skojevske organizacije u novovaroškom, pribojskom i novopazarskom srezu, a u bjelopoljskom, pljevaljskom i mileševskom srezu, pored postojećih, obrazovane su i nove. Na partijskom savetovanju s OK KPJ za Sandžak, 22. juna 1941. u s. Cadinju (kod Prijepolja), odlučeno je da se ubrzano radi na završnim pripremama za oružani ustanak.

Ustanak u Sandžaku počeo je 14. jula 1941. napadom na italijansku posadu u Mojkovcu. Posle dva dana, 16. jula, oslobođeni su Šahovići, a 20. jula i Bijelo Polje, gde je zarobljeno oko 180 italijanskih vojnika. U Bijelom Polju odmah su formirani Komanda mesta i Vojni komitet, a na području bjelopoljskog sreza, od gerilskih odreda i novih boraca formirano je pet ustaničkih bataljona: Zahovički, Pavinopoljski, Zatonski, Mojkovački i Ravno-rečki.² U pljevaljskom, mileševskom i novovaroškom srezu ustanak je počeo 20. jula napadom na italijanske karabiniјere u Potpeću i Kominama kod Pljevalja. Do kraja jula razoružane su sve karabiniјerske i žandarmerijske stanice u pljevaljskom i mileševskom (prijepoljskom) srezu i stvorena slobodna teritorija između Tare i Lima, a krajem avgusta i početkom septembra između Lima i Uvea. Ustanici su 4. septembra oslobodili Novu Varoš. Zbog brze intervencije jakih italijanskih snaga (divizija »Pusterija« i delovi divizije »Venecija«) nije došlo do planiranih napada na okupatorske garnizone u Pljevljima, Prijepolju i Priboju.

U drugoj polovini avgusta i prvoj polovini septembra 1941. Italijani ponovo okupiraju ceo Sandžak (sem Novog Pazara koji i dalje drže Nemci), a ustaške i domobranske snage se povlače iz Sandžaka. Nešto ranije, u periodu jun—avgust 1941, formirana je muslimanska kvislinška milicija sa jakim uporištima u Brodarevu, Komaranu, Hissardžiku, delovima novopazarskog, sjeničkog i štavičkog (tutinskog) sreza. Ona je u julu i avgustu učestvovala sa ustašama i albanskim kvislinškim formacijama u borbama protiv ustanika i oslobodilačkih snaga i počinila niz zločina nad stanovništvom. A posle povlačenja ustaša iz Sandžaka stavila se u službu Italijana (na teritoriji novopazarskog sreza u službu Nemaca). Prve četničke formacije pojavile su se u avgustu i septembru 1941. na teritoriji novopazarskog, novovaroškog i pribojskog sreza i već t^oda su izvršile niz zločina nad muslimanskim stanovništvom u Novoj Varoši i novopazarskom srezu. Međutim, sva nastojanja srpske i crnogorske reakcije i Italijana da

² »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945« knj. I Vojnoistorijski institut, Beograd 1963, str. 76—77 (u daljem tekstu »Oslobodilački rat I«).

1941. godine formiraju četničke jedinice na teritoriji Sandžaka ostala su bezuspešna. U drugoj polovini 1941. i početkom 1942. godine Draža Mihailović je upućivao u Sandžak svoje četničke grupe i oficire iz Srbije, Crne Gore i istočne Bosne, sa zadatkom da sa okupatorom i reakcijom sa teritorije Sandžaka formiraju četničke kvislinške jedinice za borbu protiv NOP.

U oktobru 1941. formiran je nov OK KPJ za Sandžak (sekretar i dalje Rifat Burdžović Tršo) koji je od tada pa do kraja rata bio pod neposrednim rukovodstvom CK KPJ. U isto vreme obrazovan je i Glavni štab NOPO za Sandžak koji je do 5. juna 1942. bio pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Stvaraju se vojničke organizacije i organi narodne vlasti. Tako su u septembru i oktobru formirane Zlatarska, Mileševska, Pljevaljska, Bjelopoljska i Sjenička, a u novembru i Pribojaska partizanska četa. Sastavljene u početku od članova KPJ i SKOJ-a, one su do decembra 1941. narasle na oko 800 boraca i pokazale primernu hrabrost u borbama koje su vodile u novembru u Srbiji (Zlatarska četa); 1. decembra u napadu na Pljevića (Pljevaljska četa); u napadu na Bučja (Mileševska četa) i na pravcu Kovren — Bijelo Polje (Bjelopoljska četa). Ove čete su činile jezgra za formiranje novih i većih partizanskih jedinica u Sandžaku. One su učestvovala i u organizovanju narodne vlasti u svojim srezovima. Isto tako, krajem 1941. i početkom 1942. godine stvorene su i pozadinsko-teritorijalne jedinice, čete i bataljoni, čije se ljudstvo pretežno nalazilo kod svojih kuća, a prikupljalo se za vreme borbi. U jesen 1941. stvorena je i široka mreža NOO, jer su se u to vreme snage divizije »Pusterija«, delovi divizije »Venecija« i manje nemačke snage nalazile jedino u gradovima Sandžaka, a ostala teritorija (izuzev Brodareva, Komarana, Hisardžika, novopazarskog i štavičkog sreza) bila je slobodna.

Početkom decembra u Sandžak su se povukle glavne partizanske snage iz zapadne Srbije i Šumadije sa Vrhovnim štabom i CK KPJ. Njih su prihvatile zlatarske, pribojske i mileševske partizanske jedinice i Glavni štab za Sandžak. Nova Varoš koja je ponovo oslobođena 4. decembra 1941, postala je sedište Oblasnog komiteta Partije, Glavnog štaba za Sandžak i novoformiranog Srpsko-

-sandžačkog štaba. Na ovoj teritoriji su Politbiro CK KPJ i Vrhovni štab doneli 7. decembra 1941. odluku o formiranju 1. proleterske brigade i odredili snage koje će ući u njen sastav. Svakako, boravak CK KPJ i Vrhovnog štaba sa drugom Titom i prisustvo srbijanskih partizanskih jedinica na teritoriji između Lima i Uvea i jednog dela crnogorskih jedinica između Lima i Tare znatno su doprineli snažnijem razvoju NOB u Sandžaku.

Srpska i crnogorska reakcija koristile su svaku krizu i privremen neuspeh partizanskih jedinica da formiraju četničke kvislinške formacije i centre za borbu protiv NOP-a. Tako je, iskoristivši neuspeh crnogorskih partizana u napadu na Pljevića 1. decembra 1941, kao i neuspeli napad na Sjenicu, 22. decembra 1941, zatim masovni teror okupatora, jačanje četničkog pokreta u Srbiji i Crnoj Gori, a posebno podršku i pomoć okupatora, reakcija uspjela da, u prvoj polovini 1942. godine, u gradovima i njihovoj neposrednoj okolini formira četničke formacije. Četnici su početkom februara 1942. godine, uz podršku nedićevskih i italijanskih snaga, preduzeli napad na slobodnu teritoriju između Lima i Uvea i prinudili srbijanske partizanske jedinice i sandžačke partizanske bataljone da se povuku na slobodnu teritoriju između Lima i Tare. Oni će, zajedno sa okupatorskim, ustaškim i domobranskim kvislinškim snagama i muslimanskom milicijom ulagati maksimalne napore da likvidiraju slobodnu teritoriju i unište NOB.

U Sandžaku su, u prvoj polovini 1942, postojali Pljevaljski i Bjelopoljski NOP odred sa deset udarnih i teritorijalnih pozadinskih bataljona i nekoliko samostalnih četa, zatim, 1. i 2. udarni zlatarski bataljon i udarni bataljon »Ljubiša Miodragović«. Oni su uspešno branili i kontrolisali slobodnu teritoriju koja se prostirala između Tare i Lima i bila čvrsto povezana sa slobodnim teritorijama Crne Gore, istočne Bosne i Hercegovine. U tom periodu su na slobodnoj teritoriji radila tri sreska i više opštinskih mesnih NOO, a obrazovane su i organizacije sandžačke narodne omladine i AFŽ-a. Dalji polet NOB u Sandžaku privremeno je prekinula tzv. treća neprijateljska ofanziva koja je u proleće 1942. zahvatila Sandžak, istočnu Bosnu, Crnu Goru i Hercegovinu. Udružene italijanske i nemačke

okupatorske snage, sa četničkim, ustaškim i domobranskim formacijama i jedinicama muslimanske milicije uložili su krajnje napore da likvidiraju slobodnu teritoriju i unište NOB u ovim pokrajinama.

U proleće 1942. na teritoriji Sandžaka nalazile su se ove neprijateljske snage: italijanska divizija »Pusterija« i delovi divizije »Venecija«, zatim sandžački i delovi srbijanskih, crnogorskih i istočnobosanskih četnika i muslimanska milicija. Neprijatelj je tokom aprila i maja usmeravao glavna dejstva iz Pljevalja, Prijepolja, Nove Varoši i rejona Mojkovca prema Čajniču i Kosanici, kao i dolinom Tare prema pl. Ljubišnji da bi presekao slobodnu teritoriju Sandžaka i uništio partizanske snage u kanjonu Tare. Pri tome su najteže borbe vođene kod Mojkovca, na vododelnici Lima i Čehotine i na prostoru Kosanica — Glibači — Meljak — pl. Ljubišnja. Protiv najopasnije neprijateljske grupacije na mojškovačkom sektoru, sastavljene od delova crnogorskih i sandžačkih četnika, pod komandom Pavia Đurišića, bile su angažovane glavne partizanske snage iz Sandžaka: Bjelopoljski NOP odred, 1. pljevaljski udarni bataljon »1. decembar«, mileševski bataljon »Ljubiša Miodragović« i 4. pljevaljski bataljon. U isto vreme divizija »Pusterija«, delovi divizije »Venecija«, sandžački i delovi srbijanskih i bosanskih četnika i muslimanske milicije, napadali su Pljevaljski NOP odred — 1. i 2. zlatarski bataljon i delove Bjelopoljskog odreda na pravcima Pljevija — Čajniče, Prijepolje — Kamena gora — Maoče — Kosanica, Pljevija — Kosanica — Bobovo, Bijelo Polje — Kovren i Pljevlja — pl. Ljubišnja.

Nastali su veoma teški dani. Sandžački partizanski odredi i bataljoni, bez smene i odmora, potpuno iscrpeni, vodili su danonoćne borbe i pružali energičan otpor udruženim neprijateljskim snagama. Pri tome im je najveću teškoću predstavljala velika oskudica u teškom naoružanju, a naročito u municiji. S druge strane, neprijatelj je bio materijalno-tehnički bogato opremljen, a uz to imao je stalnu podršku artiljerije i avijacije. No, i pored svih ovih veoma teških uslova, moral boraca bio je na visini. Tako Glavni štab NOP za Sandžak, izveštavajući 5. maja Vrhovni štab o borbama na mojškovačkom sektoru, pored ostalog kaže: »... Posle ovih velikih borbi, moralno stanje

i borbenost naših jedinica je na visini. . . « Isto tako, posle uspeha 2. zlatarskog i 2. pljevaljskog bataljona protiv četnika na Kamenjoj gori, Obadima i pl. Marenu (u drugoj polovini maja), Glavni štab izveštava Vrhovni štab »moral i borbenost naših bataljona je dobar, ali smo jako oskudni u municiji. . . «

Usled veoma jakog pritiska brojno nadmoćnijeg neprijatelja na svim pravcima, s jedne, i iscrpljujućih danoćnih odbrambenih borbi i krajnje oskudice u municiji, s druge strane, sandžačke partizanske jedinice bile su krajem maja prinuđene na uzastopno povlačenje u pravcu planine Ljubišnje i r. Pive. Njihovo dalje zadržavanje na teritoriji Sandžaka postalo je u takvoj situaciji vanredno teško i rizično, pogotovo kad su četničke snage pod komandom Pavia Đurišića izbile na liniju Zabljak — Kosanica i spojile se sa divizijom »Pusterija«, sandžačkim, delom srbijanskih i bosanskih četnika i muslimanskom milicijom. Odatle su te italijanske i četničke snage, uz snažnu podršku artiljerije, produžile zajedno energična ofanzivna dejstva preko Glibača i Meljaka, u pravcu Ljubišnje i Sćepan-polja.

Udruženi neprijatelj — Italijani, četnici i muslimanska milicija — postupao je veoma surovo sa narodom. Ubijali su ljude, palili i pljačkali sve na šta su nailazili. Izveštavajući Vrhovni štab o teroru neprijatelja, Glavni štab NOPO za Sandžak u izveštaju od 28. maja, pored ostalog, kaže: »Palili su i pljačkali sve odreda. Sela su opustošena; ostala je poneka četnička kuća i nekoliko sela do samog planinskog masiva«. Narod se, ostajući dosledan NOB, povlačio pred neprijateljem i sklanjao u planine, gajeći nadu u brzu partizansku protivofanzivu i povratak slobodne teritorije.

U toj teškoj situaciji, kad je neprijatelj ovladao Ljubišnjom, kad su se sandžačke partizanske jedinice povlačile prema Pivi, Vrhovni komandant drug Tito doneo je 31. maja 1942. odluku da »stvari od sandžačkih udarnih bataljona jednu udarnu proletersku brigadu«, a u pozadini, na okupiranoj teritoriji, da ostavi manje partizanske jedinice i deo partijskog aktiva koji će voditi partizanski način ratovanja i stvoriti uslove za novi polet ustanka. U

isto vreme Vrhovni komandant je odlučio da od crnogorskih bataljona koji su se povukli iz Crne Gore formira dve proleterske brigade.

U to vreme, od 31. maja do 3. juna, na prostor Meštrovac — Čelebići — Uzlup — Šćepan polje, povuklo se oko 1.000 boraca iz Sandžaka. Neke jedinice, usled velike iscrpenosti, slabe ishrane i nedovoljne političke čvrstine nisu još bile spremne da se bore van teritorije Sandžaka. Zato su se osule i više nisu postojale. Ostali su, do 3. juna, od Bjelopoljskog odreda, dva udarna bataljona, od Pljevaljskog odreda dva udarna bataljona i od Mileševskog bataljona oko 100 boraca. U zlatarskim bataljonima nije bilo osipanja, jer su tu fazu prebrodili u februaru 1942. Prema odluci Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Sandžak, iz dva zlatarska bataljona izabrano je krajem maja 50 boraca i rukovodilaca koji su sa političkim komesarom Glavnog štaba za Sandžak Momikom Boškovićem upućeni na planinu Zlatar, da vode partizansko ratovanje i da rade u narodu. Isto tako na okupiranoj teritoriji Sandžaka ostali su OK KPJ za Sandžak i četiri sreska partijska i skojevska komiteta sa mrežom partijskih i skojevskih organizacija (ukupno oko 200 članova). Od dotadašnjih 1. i 2. zlatarskog bataljona formiran je jedan pod nazivom Zlatarski bataljon, od 195 boraca.